

AZ EZREDIK ÉV

„Je cherche Dieu, dites-vous. Problème d'époque?
Oui, on devient religieux. Retour des sectes, des croyances.
C'est comme un deuxième Moyen Âge. C'est la deuxième fois l'an mil.”¹

„A világ végéről a párizsi egyházban hallottam prédikálni kamaszkoromban: amint letelik az ezredik év, eljő az Antikrisztus, röviddel rá pedig sor kerül az Utolsó Ítéletre.” Abbo, a híres fleury-i bencés apátság szerzetese 996-ban jegyezte fel ezeket a sorokat.² Következtethetünk-e a párizsi prédikátor szavaiból arra, hogy az ezredik év közeledtén a keresztényeket eltöltötte a végítélettől való rettegés? Tényleg az Utolsó Ítélet várakozásában éltek a 10. századi emberek, vagy csak egy történeti legendával van dolgunk? 2000 küszöbén, amikor a számítógépek halálát és ezzel a mai világ végét jósló „Y2K rémület” töltötte el az embereket, újból felélénkült az érdeklődés az első ezredfordulót övező nyugtalan aggodalmak iránt. A „9/11”, a 2001-es Amerikát ért terrortámadás ismét világvége-hangulatot keltett az emberiségben. Mindez alkalmat adott az „ezredik év” mítoszának újjáértékelésére.³

Hogyan jutottak az emberek arra a gondolatra, hogy a világnak egyszer vége szakad? A végső dolgokról való gondolkodásnak (*eszkhaton*) csak a keresztény időszámításban van jelentősége, hiszen ahhoz, hogy a világnak vége legyen, kezdetének is kell lennie. A keresztény hit szerint Isten teremtette a világot és benne az időt, és ő fog véget vetni mindennek. A világvége a keresztény számára nem pusztán kozmikus esemény, hanem kozmikus erkölcsi ítélet is egyben: az egyén cselekedetei és lelkiisége felett kimondott bírói döntés hatalmas pillanata, amikor eldől, ki kerülhet üdvözülten a Mennyek Országába, és ki kárhozottan a gyehenna örök tüzére. Az Utolsó Ítélet pontos időpontját ember nem tudhatja, csak Isten – ezt Jézus tanítása alapján az egyház is leszögezte. Az „ezredik évnék” ezért a keresztény kronológia szempontjából nincs jelentősége. Az őskeresztényeket különben sem a milleniumkor bekövetkező világvége érdekelte, hanem a „premillenium”: az, hogy mikor érkezik el Krisztus ezeréves királysága, és hol valósul meg, a földön vagy a mennyben?

Szent János *Jelenései* szerint az ezredik évben a Sátán rövid időre kiszabadul, majd elkövetkezik az Utolsó Ítélet. Az 1000 táján írt források többsége ennek dacára arról tanúskodik, hogy a keresztények nem tartottak az Apokalipszis lovasaitól: a világ végéről csak néhány elszórt utalást találunk, ráadásul mindig olyan összefüggésben, melyben a szerzők elítélik a millenarista várakozásokat. Egyes történészek szerint azonban éppen az apokaliptikus félelem hivatalos egyházi cáfolata bizonyítja, hogy a korabeli keresztények mennyire rettegtek a hamarosan bekövetkező végítélettől.

A világnak 1000-ben nem lett vége, bizonyos dolgok mégis megváltoztak. Mi volt az ezredik év jelentősége? Ma már a történészek nem az apokaliptikus „nagy félelemről” vitakoznak, hanem a történelmi folytonosságról: volt-e változás 1000 körül, és ha igen, miben fogható meg a lényege? Az Isten békéje-mozgalom (*treuga Dei*), az új típusú ereklyekultusz, a felerősödött szentisztelet, a főúri hatalom megszi-lárdulása, a királyi hatalom meggyengülése változást jelent-e korábbi időkhez képest, és ha igen, e változás hogyan értelmezhető? Egyesek az ezredik évhez kötik a „feudalizmus” kialakulását, míg mások azon a véleményen vannak, hogy 1000 után minden

ugyanabban a mederben folyt tovább, mint ötszáz évvel korábban. Tanulmányom ezt a három kérdéskört járja körül.

Tempora christiana: a világ ideje és a keresztény korszakok

Az ókori görög és római időfelfogás ciklikus volt. Az időnek se kezdete, se vége: a világegyetemben végbemenő dolgok a 365 évből álló „Nagy Év” leforgása után állandóan megismétlődnek.⁴ A kozmosz véges, az idő végtelen, ezért az univerzum örök körforgásban van, és adott idő után mindig visszatér a kezdetekhez: ez az „örök visszatérés” mítosza.⁵ A pogány felfogást a keresztények azért utasították el, mert hitük egyik legfontosabb tanítása az, hogy Isten teremtette az eget és a földet. Az Örökkévaló teremtette a világot és vele együtt az időt, mely Krisztus második eljövetelekor, az Utolsó Ítéletkor megszűnik. A keresztény idő nem végtelen: kezdete és vége van, csak a Teremtés és az Utolsó Ítélet között létezik. Az idő nagy könyvét Isten nyitja ki és csukja be. Isten akaratát a Szentírásban nyilatkoztatta ki az ember számára, mely magában foglalja a történelem idejének egészét: a keresztények a Végítéletről szóló utolsó oldalt is elolvashatják, csak egyvalami marad rejtve előttük: az, hogy mennyi idő telik el a Teremtéstől az Utolsó Ítéletig. Ezt csak az Atyaisten tudhatja, ember ki nem fürkészheti.

Ahogy minden könyv „fejezetekből” áll, úgy a könyvbe zárt idő, a biblikus üdvtörténet is „fejezetekre”, „korszakokra” oszlik: Isten különböző „korokban” valószínűleg meg az emberiség megváltását. A történelem korszakokra bontását a szentírási események rejtett értelmét kutató egyházatyák találták fel, és a mai történészek, ha más formában is, ezt a periodizációt viszik tovább. Minden korszakolás mesterséges és erőltetett, ám ennél jobbat mindmáig nem találtak ki. A modern korszakbeosztás önkényesen kiválasztott jelentős, „laikus” eseményekhez köti a korfordulókat. 476: Róma bukása a középkor kezdete; 1492: Amerika felfedezése az újkor kezdete. A felvilágosodás előtt a vallásnak nagyobb teret engedtek: a középkor Konstantinápoly 324-es megalapításával kezdődött és 1453-as bukásával végződött. A keresztény lineáris időfelfogást átvevő marxista történetírás a termelési módok és eszközök megváltozásához akarta kötni a korszakváltozásokat – 1452: a könyvnyomtatás feltalálása az újkor kezdete; 1917: a nagy októberi szocialista forradalom a legújabb kor kezdete –, ám ez a kísérlete sem bizonyult maradandónak.

A modern korszakolással ellentétben a keresztény periodizáció a Szentírás allegorikus értelmezésén alapul. A Teremtés könyve szerint Isten hat nap alatt teremtette a világot és a hetedik napon megpihent. A hat nap (*hexaemeron*) a világ és az emberélet hat korszaka. A hetedik nap a világ és az emberi élet végét jelzi: átmenet az időből az öröklétbe. Szent Ágoston a világ idejét hat korszakra bontotta, megfeleltetve őket az emberi életkoroknak. Első kor: Ádámtól Noéig. Csecsemőkor. Második kor: Noétól Ábrahámgig. Gyermeckor. Harmadik kor: Ábrahámtól Dávidig. Fiatalkor. Negyedik kor: Dávidtól a babiloni fogságig. Felnőttkor. Ötödik kor: a babiloni fogságtól Keresztelő Szent Jánosig. Középkor. Hatodik kor: Krisztus születésétől Krisztus második eljöveteleig. Öregkor.⁶

Ágoston emellett minden egyes korszakot pirkadatra, nappalra és éjszakára osztott: a letűnő kor éje átvezet a következő kor hajnalához. Ez a korszakbeosztás nem túlzottan derűlátó: Ágoston világosan kortársai értésére adta, hogy a világ utolsó korszakában élnek, az aggkor alkonyán – a vég már nincs nagyon messze. Az ágostoni időszámítás ellenállhatatlan vonzereje leplezetlen pesszimizmusában rejlett: a nagy

népvándorlás vérzivataros századaiban, amikor a pogányok fejvesztve kapkodtak fogódzó után, a keresztények rendíthetetlen nyugalommal kapaszkodtak Ágostonba és irigylésre méltó hidegvérrel nézték a körülöttük zajló eseményeket, melyeken csöppet sem lepődtek meg, hiszen ők már a legrosszabbra is felkészültek.

A Szentírás nemcsak az idő korszakolására nyújt eligazítást, hanem sok egyéb utalást is magában rejt a történelem értelmezésére. A jövődőt Isten „jelenésekben” (*apocalypsis*), álmokban és látomásokban hozza prófétái tudtára. A történelmi események keresztény valláspolitikai magyarázatának a Dániel könyvében feljegyezett álmok alkották az alapját. Nebukadnezár, Babilon királya egyszer egy hatalmas szobrot látott: *„Ez a szobor nagy volt és fényes, magasra emelkedett előtted, és rettenetes volt a tekintete. A szobor feje tiszta aranyból volt, melle és karjai ezüstből, hasa és ágyéka bronzból, lábszárai vasból, lábai meg részben vasból, részben agyagból. Ezt láttad, míg a hegyről le nem vált egy kő anélkül, hogy hozzáért volna valakinek a keze. Ez eltalálta a szobor vas- és agyaglábát és darabokra zúzta. Ekkor egyszerre összetört a vas, az agyag, a bronz, az ezüst és az arany, s olyanná lett, mint nyáron a szérűn a por, amelyet felkap a szél, úgyhogy nyoma sem marad. A kőből pedig, amely eltalálta a szobrot, egy nagy hegy lett, amely betöltötte a földet.”*

Dániel próféta így fejtette meg a látomás értelmét: *„Ó király, te vagy a legnagyobb a királyok között. Az ég Istene királyságot, erőt, hatalmat és dicsőséget adott neked. Kezedbe adta az emberek fiait, a mező vadjait és az ég madarait, bárhol vannak, és téged tett meg mindnyájuk urává. Te vagy az arany fő. Utánad egy másik birodalom támad, egy nálad kisebb, majd egy harmadik birodalom, amely bronzból való lesz, és uralma alá kerül az egész föld. A negyedik birodalom kemény lesz, mint a vas. A vas mindent összetör, és összezúz. Miként a vas mindent összezúz, ez is törni és zúzni fog. Mivel úgy láttad, hogy lábai és ujjai részben agyagból, részben vasból vannak: az a birodalom meg fog oszlani, de azért lesz benne valami a vas szilárdságából. Azért láttad, hogy vas van keverve az agyag sarába. Mivel lábujjai részben vasból, részben agyagból vannak: az a birodalom részben szilárd, részben törékeny lesz. Ha a vasat agyagos sárral összekeverve láttad, ez azt jelenti: házasságok által össze fognak keveredni, de egyé nem fognak összeforni. A vas ugyanis nem vegyül az agyaggal. Ezeknek a királyoknak az idejében az ég Istene olyan birodalmat támaszt, amely nem szűnik meg soha. Ez a birodalom nem száll át más népre. Összetöri és elpusztítja az összes többi birodalmat, maga azonban állni fog mindörökké. Ezért tehát jól láttad, hogy a hegyről levált a kő anélkül, hogy valakinek a keze hozzáért volna, és szétzúzta az agyagot, vasat, bronzot, ezüstöt és aranyat. A nagy Isten megmutatta a királynak, mi fog történni egykoron. Az álom igaz, és megfajtése megbízható.”⁷*

A kolosszus az egymásra következő birodalmakat jelenti, csakúgy, mint az az álom, melyet maga Dániel látott: *„Éjszakai látomásomban azt láttam, hogy íme, az ég négy szele a nagy tenger ellen támadt. A tengerből négy hatalmas vadállat bukkant fel. Mindegyik különbözött a másiktól. Az első olyan volt, mint az oroszlán, de sasszárnyai voltak. Láttam, amint kitepték a szárnyait, de aztán fölemelték a földről, s mintha ember lett volna, két lábára állították, sőt emberi szívet is kapott. A második vadállat, lám, olyan volt, mint a medve; félig fölegyenesedett, s a szájában a fogai között három borda volt. Így biztatták: »Kelj fel, és egyél sok húst!« Majd ismét más vadállatot láttam. Ez párduchoz hasonlított. Hátán négy madárszárnya volt. E vadállatnak négy feje volt, és hatalmat kapott. Ezután, íme, éjszakai látomásomban egy negyedik vadállatot is láttam. Félelmetes, rettenetes és szörnyű erős volt. Hatalmas vasfogai voltak: falt és rágott, a maradékot pedig széttiporta a lábával. Egészen más volt, mint a többi*

vadállat, tíz szarva volt. Amint a szarvakat figyeltem, lám, még egy kis szarv nőtt ki közöttük. De előbb az addigi szarvak közül hármat kitéptek. Lám, ezen a szarvon emberi szemhez hasonló szemek voltak, meg fennhéjázón beszélő szája. Amint néztem, egyszer csak trónokat állítottak fel, és az Ősöreg leült. Ruhája fehér volt, mint a hó, fején a haj tiszta, mint a gyapjú. Trónja lobogó lángból volt, kerekei meg izzó parázból. Tűzfolyó eredt belőle és folyt tovább. Ezerszer ezren szolgáltak neki, és tízezerszer tízezeren álltak előtte. Ítéletet tartottak, és felnyitották a könyveket. Aztán láttam az elbizakodott beszédek elhangzása után, amelyeket a szarv hirdetett, magam láttam, hogy megölték a vadállatot, testét darabokra vágták és tűzre vetették. A többi vadállat is elvesztette hatalmát, de egy meghatározott időre még életben maradhattak. Láttam az éjjeli látomásban, hogy íme, az ég felhőin valaki közeledik. Olyan volt, mint az Emberfia. Amikor az Ősöreghez ért, színe elé vezették. Hatalmat, méltóságot és királyságot adott neki. Minden népnek, nemzetnek és nyelvnek neki kellett szolgálnia. Hatalma örök hatalom volt, amely nem enyészik el soha, és királysága nem megy veszendőbe.”⁸

Már Dániel is úgy értelmezte látomását, hogy a négy vadállat négy királyt jelképez, akik egymás után kerülnek hatalomra, világbirodalmak felett uralkodnak, ám hatalmuk nem lehet örök. A tízszarvú vadállat más, mint a többi: ő az Antikrisztus. Isten csak az Antikrisztus hatalmának megdöntése után uralkodik majd szentjeivel együtt. A zsidók a négy vadállatot az asszírokkal, médekkel, perzsákkal és makedónokkal, a keresztények az asszírokkal, méd-perzsákkal, makedónokkal és rómaiakkal azonosították. Ez a „négy világbirodalom” vagy „négy monarchia” sémája. A keresztények tisztában voltak azzal, hogy az utolsó monarchiában, a Római Birodalomban élnek: a vasbirodalomban, mely „mindent összetör és összezúz, és elpusztítja az összes többi birodalmat”.

Az Antikrisztus eljövetelet János apokalipszise pontosította: „Aztán láttam, hogy egy angyal szállt alá a mennyből, a mélység kulcsa volt nála, és nagy láncot tartott a kezében. Megragadta a sárkányt, az öskígyót, vagyis az ördögöt, a sátánt, és ezer évre láncra verte. Letaszította a mélységbe, bezárta, és lepecsételte, hogy ne vesse félre többé a népeket, míg le nem jár az ezer esztendő. Akkor rövid időre szabadon engedik. Ezután trónokat láttam, azok ültek rajtuk, akikre az ítélezést bízták. És láttam a lelkeket, akiket Jézus melletti tanúságtételükért és az Isten szaváért lefejeztek, akik nem borultak le sem a vadállat, sem képmása előtt, sem bélyegét nem viselték homlokukon vagy karjukon. Életre keltek, és ezer évig uralkodtak Krisztussal. A többi halott csak akkor kelt életre, amikor eltelt az ezer esztendő. Ez az első feltámadás. Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban. A második halálnak ezeken nincs hatalma, hanem Istennek és Krisztusnak lesznek papjai, és ezer évig uralkodnak vele. Amikor eltelik az ezer esztendő, a sátán kiszabadul börtönéből, és útra kel, hogy a föld négy sarkán félrevezesse a népeket, Gógot és Magógot, és harcra toborozza őket. Számuk annyi, mint a tenger fövénye. Felvonultak szerte az egész földön, bekerítették a szentek táborát és a szeretett várost. És tűz szállt le az égből és elemésztette őket. A sátánt, aki félrevezette őket, kénköves, tüzes tóba vetették – itt fog gyötrődni a vadállattal és a hamis prófétával éjjel-nappal, örökkön-örökké. Akkor hatalmas ragyogó trónt láttam, és a rajta ülőt, akinek tekintete elől menekült a föld s az ég, de nem maradt számukra hely. Láttam, hogy trónja előtt állnak a halottak, kicsinyek és nagyok. Könyveket nyitottak ki. Kinyitottak egy másik könyvet is, az élet könyvét. A halottak fölött ítéleztek, ahogy a könyvekben fel volt jegyezve, a tetteik szerint. A tenger visszaadta a belevesztett halottakat. A halál és az alvilág is visszaadta halottjait, és

mindenki fölött ítéletet tartottak a tettei alapján. A halált és az alvilágot a tüzes tóba vetették. A tüzes tó a második halál. Aki nem volt beírva az élet könyvébe, azt a tüzes tóba vetették."⁹

Az „ezredik év” eszkatológiai jelentőségét a keresztények számára János *Jelenései* alapozták meg. Ebben a szövegben szerepel kiemelten az „ezer év” jelentősége: a Sátánt ezer évre láncra verik, majd az ezredik év leteltével kis időre szabadon engedik. Megkezdődik az Antikrisztus uralma, melyet rövidesen az Utolsó Ítélet követ – a bevezetésben idézett párizsi prédikátor pontosan erről beszélt hallgatóságának a 10. században.

Az ezeréves királyság és a mennyek országa

Az 1. században a Krisztus második eljövetelére (*parúszia*) váró őskeresztényeket azonban még nem az foglalkoztatta, mikor kezdődik az Antikrisztus uralma, hanem az, hogy hol és mikor valósul meg Krisztus ezeréves királysága. A „mennyek országában” vagy ezen a világon? Az Utolsó Ítélet előtt vagy után? Az „ezredik év” nem azonos az „ezeréves királysággal”: az „ezredik év” a Sátán kiszabadulását, az Antikrisztus földi királyságát és az Utolsó Ítéletet jelenti, az „ezeréves királyság” pedig azt, hogy Krisztus ezer évig együtt uralkodik a szentekkel. A premillenarizmus történeti, kollektív, földi eseményként képzei el Krisztus királyságát: a föld bőségben terem, emberek és állatok között helyreáll a béke, a bárány együtt játszik a párduccal az új, földi Édenkertben.

A vallástörténészek mindeddig úgy tartották, hogy a zsidó messiásvárásra¹⁰ emlékeztető materialista premillenarizmus – a khiliazmus – a niceai zsinat előtt széltében elterjedt a keresztények között. Barnabás, Papiasz,¹¹ Hippolütosz, Iréneusz, Jusztinosz, Tertullianus, Cyprianus és Lactantius szerint Krisztus második eljövetele avatja fel a jelen és az eszkatológiai „mennyek országa” közé ékelődő „ezeréves királyságot,” melyben az addig elhunyt és ekkor feltámadt igazak dicsőségben együtt uralkodnak Krisztussal itt a földön. Pedig Krisztus földi királyságának gondolatát már Jézus rokonai is elutasították. Amikor Domitianus császár, aki „éppúgy félt Krisztus eljövetelétől, mint Heródes”, maga elé idézte Jézus testvérének, Júdásnak az unokáit, megkérdezte tőlük: „milyen lesz Krisztus királysága, hol és mikor valósul meg”, Jézus rokonai elmagyarázták neki, hogy Krisztus királysága „nem ebből a világból való, nem itt a földön jön létre, hanem angyali és mennyei, mely a világ végén valósul meg, amikor Krisztus újra eljő dicsőségben ítélni élőket és holtakat, és mindenkit viselkedése szerint megítél”.¹²

A khiliazmus tehát nem kezdettől jellemezte a kereszténységet. Az új vallás vezetői csak a 2. században a judaizmussal és főként a gnoszticizmussal való vitájukban fogadták el annak a lehetőségét, hogy Krisztus ezeréves királysága itt a földön valósulhat meg, főként azért, mert ez hathatós érvnek bizonyult a gnosztikusok világgyűlölő tanai ellen.¹³ A világ jó, és minden, ami benne van, jó – hirdették az ortodox keresztények. A kozmosz szép és értékes, miért ne teremtené meg hát Krisztus itt a földön ezeréves királyságát? A gnoszticizmussal folytatott polémia mellett a zsidó vallási eszmék és messianisztikus remények is tovább hatottak a kereszténységben: Iréneusz és Hippolütosz is úgy gondolta, hogy az Antikrisztus zsidó lesz: egy zsidó király, aki újra egyesíti a szétszórt zsidóságot, véget vet Róma hatalmának, helyreállítja Izrael királyságát és újjáépíti a Templomot.¹⁴

Az „ezeréves királyság” földi megvalósulását a 3. századtól a spirituális alexandriai iskola utasította el a leghatározottabban. Órigenész allegorikus értelemben magyarázta János *Jelenéseit*, sőt még a Miatyánkban a „Jöjjön el a te országod!” kérest is úgy értelmezte, hogy aki Isten országa eljöveteleért imádkozik, azért fohászkodik, hogy lelkében növekedjék, gyümölcsözzön és teljesüljön be Isten uralma: „Az Úr oly módon lakik mindazon szentekben, akiknek Isten a királyuk, és akik az ő spirituális törvényeinek engedelmeskednek, mintha egy jól igazgatott városban lakna. A tökéletes lélekben jelen van az Atya, és Krisztus együtt uralkodik az Atyával...”¹⁵

325-ben a niceai zsinat eretneknek deklarálta azt a nézetet, hogy Krisztus királysága itt, a földön fog megvalósulni. 410 után Ágoston *Isten városáról* írt művében végképp megcáfolta ezt az elképzelést. János *Jelenéseinek* „e szakasza alapján sokan úgy képzeltek, hogy az első feltámadás a testben történik, és többek között azért is örültek annyira ennek az ezer évnek, mert úgy vélték, helyes, ha a szentek ennyi időre szent nyugalomban (Sabbat) lehetnek az ember teremtésétől eltelt hatezer év sok kínja után, amikor nagy büne büntetéseként a paradicsomi boldogságból kiűzetett és halandó lett, hiszen írva van, hogy »az Úr számára egy nap annyi, mint ezer esztendő és ezer esztendő, mint egy nap«, tehát hatezer év – hat nap – eltelte után eljő a hetedik nap, a nyugalom ezer éve, amikor feltámadnak a szentek, hogy megünnepeljék a nagy pihenést (Sabbat). Ez a nézet azonban csak akkor lehetne valamelyest elfogadható, ha tudnánk, hogy a szentek ekkor az Úr jelenlétének köszönhetően lelki örömeiben részesülnek. Egykor én magam is ezt hittem. Ám azok, akik ezt terjesztik, azt hirdetik, hogy a feltámadottak féktelen testi gyönyöröket fognak élvezni, az enni- és innivaló soha nem fogy ki, és minden képzeletet felülmúló mennyiség lesz belőle. Ezt hiszik a testi emberek, a materialisták, azokat pedig, akik spirituálisabbak náluk, mégis ezt vallják, görögül khiliasztáknak nevezik, amit millenaristának fordíthatnánk latinra. Mivel egyenként hosszú lenne megcáfolni őket, lássuk, hogyan kell pontosan érteni ezt a szakaszt. (...) Az ezer évet kétféleképp lehet értelmezni: vagy azt akarta mondani, hogy az események, amiről beszél, az utolsó ezer évben fognak megtörténni (...), vagy az ezer évet a világ egész tartamára értette, tökéletes számmal fejezve ki az idők teljességét.”¹⁶

Ágoston – Órigenészhez hasonlóan – nemcsak a mennyek országát, hanem a szentek ezeréves uralmát is a lélekbe helyezte: „Az egyház már ma is Krisztus királysága és a mennyek országa. (...) Azok uralkodnak együtt Krisztussal, akiknek lelkében már ma is létezik a mennyek országa.”¹⁷ Krisztus királysága a lélekben valósul meg: ez a tanítás hatotta át az egyházat, ezért az „ezeréves királyság” gondolata végleg feledésbe merült.¹⁸ De mi történt az Antikrisztussal és a világ végével?¹⁹

Az ezredik év

A számtalan őskeresztény apokalipszis közül János *Jelenései* váltak kanonizált újszövetségi könyvvé, így a keresztények állandó olvasmányává.²⁰ 776–786 között egy Beatus nevű hispániai szerzetes tizenkét könyvből álló kommentárt készített az *Apokalipszishez*.²¹ Ágoston nyomán Beatus is jól tudta, hogy a világ öregkorában él. Hispániában azonban sokkal jobban érződött, hogy a világnak hamarosan vége lesz: a félszigetet végigpusztító arabokban az emberek az Antikrisztust látták. A Nagy Károly legfőbb egyházi tanácsadójával, Alkuinnal is levelező Beatus meg volt győződve arról, hogy a világnak 800-ban befellegzik, ezért figyelmeztetni akarta kortársait, hogy itt az ideje megtérni. Műve a középkor legnagyobb könyvsikere lett: 34 kódexben maradt

fenn, melyekből 26 csodálatos képekkel ékes.²² A 9–12. században különösen sok illuminált kódexet és másolatot készítettek Beatus szövegéből, melyek közül az urgelli, a silosi és a saint-severi kódex a leghíresebb.²³

A Beatus-kommentár sikerét tekintve meglepő, hogy az ezredik év közeledtével a szerzetesek és egyháziak nem készítettek újabb Apokalipszis-magyarázatokot. Kivétel a champagne-i bencés szerzetes, Adso Dervensis (Adson de Montier-en-Der), aki a 950-es években IV. Lajos francia király felesége, Gerberga kérésére állított össze egy rövid tájékoztatót, hogy honnan és mikor jön az Antikrisztus: *De ortu et tempore Antichristi*.²⁴ Ez különösen érdekelhette a királynét, aki amellet, hogy egy frank király felesége, még I. Ottó német-római császár unokahúga is volt. Az egyházatyák szerint ugyanis az Antikrisztus eljövetele előtt egy frank király tartja kezében majd a Római Birodalmat. Adso nemcsak a tekintetben nyugtatta meg a királynét, hogy az Antikrisztus mostanában nem várható, hanem abból is, hogy a Római Birodalomnak sem lesz hamarosan vége. Az 1000 vagy 1010–1020 táján készült, gazdagon díszített bambergi Apokalipszis mindenestre arról tanúskodik, hogy a német-római császári udvart igencsak foglalkoztatta ez a kérdés.²⁵

A 10–11. századi szerzők, ha utalnak is világvége-várákozásokra, mindig negatív értelemben teszik, gondosan ügyelve arra, hogy érzékeltessék: ők maguk nem tartoznak azok közé az „eretnekek” közé, akik ilyesmit hirdetnek.²⁶ Abbo fleury-i szerzetes siet megcáfolni a világvége közeledtét hirdető párizsi prédikátor szavait az evangéliumok, János *Jelenései* és Dániel könyve alapján.²⁷ Az apokaliptikus félelmet gerjesztő névtelen hitszónokot Abbo elszigetelt vizionáriusként mutatja be, aki ugyan a „párizsi egyházban” terjeszti a tanait, ezekről azonban könnyű kimutatni, hogy tévesek.²⁸

Mások nem jutottak ekkora nyilvánossághoz, csak magányukban gondolkoztak a végső dolgokról. Tübingiában egy Bernát nevű remete 960 körül úgy vélte, a világvége hamarosan bekövetkezik, mégpedig akkor, amikor Gyümölcsoltó Boldogasszony nagypéntekre esik. Ez 992-ben megtörtént, ám a világnak nem lett vége. A 10. században portyázó magyarok pusztították végig többször is Champagne-t és Burgundiát: az auxerre-i püspök verduni kollégájához írt levelében Góg és Magóg népének nevezi őket, akik a világ végének bekövetkeztét jelzik: „*Ac primum dicendum opinionem quae innumeros tam in vestra quam in nostra regione persuasit frivolum esse et nihil veri in se habere, qua putatur Deo odibilis gens Hungrorum esse Gog et Magog ceteraque gentes quae cum eis describuntur... Dicunt enim nunc esse novissimum saeculi tempus finemque imminere mundi, et idcirco Gog et Magog esse Hungros, qui numquam antea auditi sunt, sed modo, in novissimo temporum apparuerunt.*”²⁹

„A Sátán, János próféta szerint, nemsokára elszabadul, mivel az ezer év betelt” – figyelmeztet Rodulfus Glaber burgundiai bencés szerzetes 1003-ban írt krónikájában,³⁰ melyben feljegyezte, hogy az ezredik év előtt járványok és iszonyú éhínség tombolt, olyannyira, hogy a szülők felfalták saját gyermekeiket;³¹ az eretnekségek megszorodtak;³² az emberek szüntelenül háborúskodtak.³³ Hirtelen azonban megelégték az állandó vérontást: meghírdették Isten békéjét (*treuga Dei*). A mozgalom „gyorsan terjedt Provence-ból Arles, Lyon, Burgundia és Île-de-France irányába”. A béke számtalan áldással járt: csodálatos gyógyulások történtek, és Isten bőséges termést adott a következő évben: az emberek úgy érezték, mintha elkövetkezett volna a „nagy pihenés” (*Iubilaeum*) ideje.³⁴ A világ megújult az ezredik év után: „Az említett ezredik éven túl, mintegy a harmadik év beálltával, szerte az egész földkerekségen,

főleg azonban Itáliában és Galliában, hozzákezdtek az egyházak építéséhez. (...) Mindegyik keresztény nép abban versengett, hogy szebbel rendelkezék, mint a másik. Úgy látszott, mintha a világ maga is ledobta volna avult régiségét, s mindenütt templomok ragyogó ruhájába öltözködnék. Ekkor tehát majdnem valamennyi püspöki székhely templomait és a különböző szentek többi monostorát, a kisebb falvak templomait a hívek jobban cserélték fel.³⁵

Az 1014 táján író német krónikás, merseburgi Thietmar is megerősíti, hogy az ezredik év után „ragyogó fény” világította meg a világot: „*Post salutiferum interemerate virginis partum millenarii numeri linea consummata et in quinto cardinalis ordinis loco (...) et in eiusdem quarte ebdomade inicio clarum mane illuxit seculo.*”³⁶ Thietmar szövegét szokás úgy magyarázni, hogy az ezredik év gyötrő félelmei után az emberek megkönnyebbülten fellélegeztek: örültek, hogy a világ nem ért véget. A püspök azonban nem a világ állapotáról és az ezredik évet övező felfokozott várakozásokról tudósít krónikájában, hanem a 981-ben eltörölt és 1004-ben újraalapított merseburgi püspökség történetéről. A *clarum mane illuxit saeculo* kifejezés – melyet a művelt főpap Persius Szatíráiból kölcsönzött – nem általában a világra, hanem nagyon is konkrétan rokonára, II. Henrik császárra vonatkozik, akinek az újraalapítás köszönhető volt.

Mint minden történeti szöveget, az ezredik év tájáról fennmaradt forrásokat is homlokegyenest ellenkező módon lehet értelmezni. A különböző interpretációkat két nagy csoportra oszthatjuk: azokra, melyek szerint az ezredik évet nem övezte felfokozott apokaliptikus várakozás,³⁷ és azokra, melyek szerint igen. Az előző vélemény hívei vannak többségben, annál is inkább, mert a világvége historiográfiája jól rekonstruálható. A keresztény egyház nem táplált és nem terjesztett semmiféle félelmet az ezredik év közeledtével, a millenarista hecckampányt folytatókat pedig eretnekként elítélte. Ebből az derül ki, hogy voltak, akik János Apokalipszisére hivatkozva félték a világ végétől, de ezt a hivatalos egyház elutasította. Forrásanyagunk alapján az is kideríthető, hogy a millenarista hiedelmek egyes földrajzi területeken erősebbek voltak, mint másutt: Turingia, Champagne, Burgundia, Párizs környéke, illetve Provence és Aquitaine gyakrabban szerepel a dokumentumokban, mint más vidékek. Az ezredik év „apokaliptikus félelmeit”, a megelőző drámai csapásokat, csodás jelenségeket, égi jeleket a 11. századtól gyűjtötték csokorba a krónikások, mint Adhémar de Chabannes és Sigebert de Gembloux.³⁸ A 16. században e szövegek alapján dolgozta ki Caesar Baronius bíboros *Annales ecclesiastici* című művében azt a gondolatot, hogy az emberek óriási pánikban várták az 1000. év eljövetelét. A 19. század két legnagyobb hatású francia történésze, François Guizot és Jules Michelet már arra használta fel az „ezredik év” apokaliptikus mítoszát, hogy érzékeltesse olvasóival, mennyire „sötét” is volt a „sötét középkor”. Az „ezredik év”, a „l’an mil” a francia történetírás jócskán ideologizált kulcsfogalma lett. Mivel a keresztény teológiában és a klerikusok által szerkesztett szövegekben úgyszólván semmit sem találtak az apokaliptikus félelelről, ezt társadalmilag tovább finomították, „elit” és „népi” kultúrára bontották: a keresztény elit nem „dőlt be” a világvégevárásnak, a nép azonban pánikban élt. Az „ezredik év” fogalmát a művészettörténészek is átvették.³⁹ A legendát végül egy francia történész, Georges Duby foszlatta szét, aki a hatvanas évek végén összegyűjtötte a történeti forrásokat, hogy kimutassa: 1000 körül az emberek nem félték jobban a világ végétől, mint máskor.⁴⁰

Józan összegzése azonban újabb apokaliptikus hipotézisekhez vezetett. A millenarizmus új bajnoka Richard Landes amerikai történész, aki *Center for Millennial*

Studies (CMS) néven tudományos központot is létrehozott az ezredik év félelmeinek tanulmányozására,⁴¹ a források hallgatását a klerikusok összeesküvésének tartja: a források azért hallgatnak, mert az írástudók szándékosan elhallgattatták az eszkatologikus rettegést. 1000 táján tehát nemcsak a nép, hanem a papok is rettegtek a világvégétől. Landes mellett Johannes Fried is a várakozás és félelem korának tartja a 10. századot és valós történeti tényként kezeli az 1000 körüli Armageddon-várást.⁴²

A millenarizmustól a mutacionizmusig

A történészek többségét azonban ma már nem a millenáris félelmek, hanem a millenium körül beállt társadalmi, vallási, gazdasági és kulturális változások izgatják. 1000 körül sok minden megváltozott: a központi hatalom lehanyaglott, a hűbéresek kiskirályok lettek, és keményen háborúztak egymás ellen. Az állandósult hadviselést és szüntelen erőszakot az Isten békéje-mozgalom állította meg és terelte más irányba: Jeruzsálem, a Szentföld felé. A rabszolgaság megszűnt Nyugat-Európában. Az egyház, különösen a szerzetesség megújult: a bencés szerzetességen belül reformközösségek jöttek létre Gorzében és Cluny-ban. A szentek kultusza megélenkült és átalakult: a szentek immár nemcsak elfogadták, hanem egyenesen megkövetelték az emberektől a tiszteletet és szentélyeik felkeresését. Új zarándoklatok indultak Compostellába és különösen Jeruzsálemben: Jeruzsálem felszabadítása volt az 1095-ben megindult kereszties háborúk célja. 1000-ben egy kiemelkedően tehetséges császár és egy tudós pápa állt a kereszténység élén, akik közös célért működtek együtt. Három új királyságot alapítottak Közép-Európában, a lengyelt, a magyart és a csehet, ami nemcsak a *renovatio imperii* meghirdetett politikai programjába illeszkedett bele, hanem jóval túl is haladta a hajdani Római Birodalom határait.⁴³

Óriási változások voltak ezek. De mennyire köthetők az ezredik évhez? Nem jóval korábban kezdődött folyamatok betetőzéséről van-e inkább szó? Hirtelen „mutációról” vagy folyamatos történelmi fejlődésről kell-e inkább beszélnünk? A „nagy változás” elméletét Dominique Barthélemy dolgozta ki: szerinte az ezredik év a változás kora, amikor létrejön a hűbéri, keresztény Európa.⁴⁴ Mások – Patrick Geary, Dominique Iogna-Prat, Sofia Boesch Gajano, Pierre Riché – inkább a folyamatosság hívei: a változás gyökerei szerintük jóval messzebbre nyúlnak vissza a 10. századnál, és tovább burjánzanak a 11. századnál.⁴⁵

Az „ezredik év” legendája arra figyelmeztet, mennyire a múlt örökösei vagyunk. Fogalmainkat a múltból örököljük, és nem vethetjük el őket kedvünk szerint, legfeljebb átalakíthatjuk őket. Az „ezredik év” problémája a harmadik évezredben a világvége időpontjának pontos megállapítása helyett a történeti változás, a történeti emlékezet, a történeti kontextualizáció kérdésévé vált, és nemcsak a zsidó-keresztény hagyományt, hanem az iszlám vallási örökséget is magában foglalja.⁴⁶

Jegyzetek

¹ Interjú Jean-Luc Godard-ral. In: *Télérama* 1987. december 30. 16.

² *Abbon de Fleury*: *Apologeticus ad Hugonem et Rodbertum reges Francorum*. *Patrologia Latina* 139, col. 471–472. „De fine quoque mundi coram populo sermonem in ecclesia Parisiorum adolescentulus audivi, quod statim finito mille annorum Antichristus adveniret, et non longo post tempore universale iudicium succederet.” (A szerző fordítása.)

³ *L'an mil en 2009*. In: *Médiévales* 37 (1999); *Richard Landes*. *The Fear of an Apocalyptic Year 1000*. *Augustinian Historiography, Medieval and Modern*. In: *Speculum* 75 (2000) 97–145.

⁴ *Nicholas Campion: The Great Year. Astronomy, Millenarianism and History in the Western Tradition.* New York: Penguin, 1994.

⁵ *Mircea Eliade: Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return.* New York: Harper Torchbooks, 1959; *Ned Lukacher: Time-Fetishes. The Secret History of Eternal Recurrence.* Durham, N. C.: Duke University Press, 1998.

⁶ *Szent Ágoston: De catechizandis rudibus.* 22.

⁷ *Dán.* 2, 31–45.

⁸ *Dán.* 7, 1–14.

⁹ *Jel.* 20, 1–15.

¹⁰ *Judaisms and Their Messiahs at the Turn of the Christian Era.* Szerk. *J. Neusner – J. Z. Smith – W. Scott Green.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

¹¹ *Rugási Gyula: Az ezeréves királyság. Hierapoliszi Papiasz eszkatológiai töredékei.* In: *Magyar Filozófiai Szemle* 2002/3.

¹² *Euszebiosz: Egyháztörténet.* III. Budapest: Szent István Társulat, 1983. 19.

¹³ *Charles E. Hill: Regnum caelorum. Patterns of Millennial Thought in Early Christianity.* Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2001.

¹⁴ *Uo.* 109.

¹⁵ *Órigenész: A princípiumokról.* Budapest: Paulus Hungarus, Kairosz, 2003. II. 11. 2–3.

¹⁶ *De civ. Dei.* XX, 7: „Qui propter haec huius libri uerba primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti sunt, tamquam oporteret in sanctis eo modo uelut tanti temporis fieri sabbatismum, uacatione scilicet sancta post labores annorum sex milium, ex quo creatus est homo et magni illius peccati merito in huius mortalitatis aerumnas de paradisi felicitate dimissus est, ut, quoniam scriptum est: Vnus dies apud Dominum sicut mille anni, et mille anni sicut dies unus, sex annorum milibus tamquam sex diebus impletis, sequatur uelut septimus sabbati in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis. Quae opinio esset utcumque tolerabilis, si aliquae deliciae spirituales in illo sabbato adfuturam sanctis per Domini praesentiam crederentur. Nam etiam nos hoc opinati fuimus aliquando. Sed cum eos, qui tunc resurrexerint, dicant immoderatissimis carnalibus epulis uacaturos, in quibus cibus sit tantus ac potus, ut non solum nullam modestiam teneant, sed modum quoque ipsius credulitatis excedant: nullo modo ista possunt nisi a carnalibus credi. Hi autem qui spirituales sunt, istos ista credentes xiliastas appellant Graeco uocabulo; quos uerbum e uerbo exprimentes nos possemus miliarios nuncupare. Eos autem longum est refellere ad singula; sed potius, quem ad modum scriptura haec accipienda sit, iam debemus ostendere. (...) Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occurrit, intellegi: aut quia in ultimis annis mille ista res agitur, id est sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc spatia posteriora uoluuntur, secuturo deinde sabbato, quod non habet uesperam, requie scilicet sanctorum, quae non habet finem, ut huius miliarii tamquam diei nouissimam partem, quae remanebat usque ad terminum saeculi, mille annos appellauerit eo loquendi modo, quo pars significatur a toto; aut certe mille annos pro annis omnibus huius saeculi posuit, ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo.”

¹⁷ *De civ. Dei.* XX, 9: „Ergo et nunc ecclesia regnum Christi est regnumque caelorum. Regnant itaque cum illo etiam nunc sancti eius, aliter quidem, quam tunc regnabunt; nec tamen cum illo regnant zizania, quamuis in ecclesia cum tritico crescant. Regnant enim cum illo, qui faciunt quod ait apostolus: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quae sursum sunt quaerite, non quae super terram; de qualibus item dicit, quod eorum conuersatio sit in caelis. Postremo regnant cum illo, qui eo modo sunt in regno eius, ut sint etiam ipsi regnum eius. Quo modo autem sunt regnum Christi, qui, ut alia taceam, quamuis ibi sint donec colligantur in fine saeculi de regno eius omnia scandala, tamen illic sua quaerunt, non quae Iesu Christi?”

¹⁸ *Paula Fredriksen: Apocalypse and Redemption in Early Christianity. From John of Patmos to Augustine of Hippo.* In: *Vigiliae Christianae* 45 (1991) 2. 151–83.; *Richard Landes: Millenarismus absconditus. L'historiographie augustiniennne et l'An Mil.* In: *Le Moyen Âge* 98 (1992) 3–4. 355–377.

¹⁹ *Richard Landes: Lest the Millennium be Fulfilled. Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100–800 CE.* In: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages.* Leuven: Leuven University Press, 1988; *The Apocalypse in the Middle Ages.* Szerk. *R. Emerson – B. McGinn.* Ithaca: Cornell University Press, 1992.

²⁰ *Yves Christe: L'Apocalypse de Jean. Sens et développement de ses visions synthétiques.* Paris: Picard, 1996.

²¹ *Jacques Fontaine: La célébration scientifique du millénaire des Beatus, du colloque de Madrid à quelques publications récentes.* In: *Revue d'études augustiniennes* 23 (1977) 413–421.

²² *Peter K. Klein: Les Cycles de l'Apocalypse du haut Moyen Âge. IXe–XIIIe s.* Genève: Droz, 1979.

- ²³ *John Williams*: The Illustrated Beatus. A corpus of the illustrations of the „Commentary on the Apocalypse”. 5 vols. London: Harvey Miller, 1994–2003; *Peter K. Klein*: Beatus de Liébana: Codex Urgellensis. Madrid: Testimonio compañía ed., 2001.
- ²⁴ *Adso Dervensis*: De ortu et tempore Antichristi. „Excellentissime regine ac regali dignitate pollenti, Deo dilecte omnibus que sanctis amabili, monachorum matri et sanctorum uirginum duci, domine regine Gerberge, frater Adso, suorum omnium seruatorum ultimus, gloriam et pacem sempiternam. Ex quo, domina mater, misericordie uestre gratiam promerui, semper uobis in omnibus fidelis fui, tanquam proprius seruus. Vnde, quamuis indigne sint apud Dominum preces orationis mee, tamen pro uobis et pro seniore uestro, domino rege, necnon et pro filiorum uestrorum incolunitate Dei nostri misericordiam exoro, ut uobis et culmen imperii in hac uita dignetur conseruare et uos faciat in celis post hanc uitam se cum feliciter regnare. Quoniam si Dominus uobis prosperitatem dederit et filiis uitam longiorem, scimus indubitanter et credimus ecclesiam Dei exaltandam et nostre religionis ordinem magis ac magis multiplicandum. Hoc ego, fidelis uester, opto et ualde desidero, qui, si potuissem uobis totum regnum acquirere, libentissime fecissem. Sed, quia illud facere non ualeo, pro salute uestra filiorum que uestrorum Dominum exorabo, ut gratia Eius in operibus uestris semper uos preueniat et gloria Illius pie et misericorditer subsequatur, ut, diuinis intenta mandatis, possitis adimplere bona, que desideratis, unde corona uobis detur regni celestis. Igitur quia pium studium habetis scripturas audire et frequenter loqui de nostro Redemptore, siue etiam scire de Antichristi impietate et persecutione, necnon et potestate eius et generatione, sicut mihi, seruo nostro, dignata estis precipere, uolui aliqua uobis scribere et de Antichristo ex parte certam reddere.”
- ²⁵ *Guy Lobrichon*: Jugement sur terre comme au ciel. L'étrange cas de l'Apocalypse de Bamberg. In: *Médiévales* 37 (1999) 71–79.
- ²⁶ *Richard Landes*: The Fear of an Apocalyptic Year 1000. Augustinian Historiography, Medieval and Modern. In: *Speculum* 75 (2000) 97–145.
- ²⁷ *Abbon de Fleury*: Apologeticus. „Cui praedicationi ex Euangelis ac Apocalypsi et libro Danielis, qua potui uirtute, resistiti. Denique et errorem qui de fine mundi inoleuit abbas meus beatae memoriae Ricardus sagaci animo propulit.”
- ²⁸ *Marco Mostert*: The Political Theology of Abbo of Fleury. A Study of the Ideas about Society and Law of the Tenth-century Monastic Reform Movement. Hilversum: Verloren, 1987.
- ²⁹ *R. B. C. Huygens*: Un témoin de la crainte de l'an mil. La lettre sur les Hongrois. In: *Latomus* 15 (1956) 224–238.
- ³⁰ *Rodulfus Glaber*: Historia sui Temporis. Patrologia Latina. CXLII.
- ³¹ Uo. IV, 5. PL CXLII: 675–679.
- ³² *Richard Landes*: The Dynamics of Heresy and Reform. Popular Participation in the 'Peace of God' Movement in Limoges, 994–1033. In: *Essays on the Peace of God. The Church and the People in Eleventh Century France*. Szerk.: *Thomas Head – Richard Landes*. Special issue of *Historical Reflections/Réflexions historiques* 14.3 (1987) 467–511.
- ³³ *Last Things. Death and the Apocalypse in the Middle Ages*. Szerk.: *C. Bynum – P. Freedman*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- ³⁴ Uo. IV, 5. PL CXLII. 678. „In Aquitaniae partibus anno incarnati Christi millesimo tricesimo tertio, per Arelatensem provinciam, atque Lugdunensem, sicque per uniuersam Burgundiam, atque in ultimas Franciae partes. Primitus in partibus Aquitanicis, deinde paulatim per uniuersum Galliarum territorium. (...) Erat instar illius antiqui Mosaici magni Jubilaei.”
- ³⁵ Uo. III, 4., 13., PL CXLII. 651. „Erat enim ut si mundus, ipse excutiendo semet, rejecta uetustate, candidam ecclesiarum uestem indueret.” Cf. *Richard Landes*: Rodulfus Glaber and the Dawn of the New Millennium. Eschatology, Historiography and the Year 1000. In: *Revue Mabillon* 7 [=68] (1996) 1–21.; *Georges Duby*: *A katedrálisok kora*. Budapest: Gondolat, 1984.
- ³⁶ *Thietmar de Merseburg*: *Chronicon* VI. 1. MGH. eds. Holtzmann – Trilmich. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. 243.
- ³⁷ *Daniel Milo*: L'an mil. Un problème d'historiographie moderne. In: *History and Theory* 27 (1988) 261–281.; *Claude Carozzi – Huguette Taviani-Carozzi*: *La fin des temps. Terreurs et prophéties au Moyen Âge*. Paris: Flammarion, 1999 (1982); *Sylvain Gouguenheim*: *Les fausses terreurs de l'an mil*. Paris: Picard, 1999.
- ³⁸ *Richard Landes*: *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History*. Ademar of Chabannes (989–1034). Cambridge MA: Harvard University Press, 1995.
- ³⁹ *Henri Focillon*: *L'An Mil*. Paris: Armand Colin, 1952.
- ⁴⁰ *Georges Duby*: *L'An Mil*. Paris: Gallimard, 1967.
- ⁴¹ www.mille.org.
- ⁴² *Johannes Fried*: Endzeiterwartung um die Jahrtausendwende. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 45 (1989) 2. 385–473.
- ⁴³ *Przemysław Urbańczyk*: *Europe around the Year 1000*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001.

⁴⁴ *Dominique Barthélemy*: La mutation de l'an mil, a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles. Paris: Fayard, 1997; *Uō*: L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale, 980–1060. Paris: Fayard, 1999.

⁴⁵ *Patrick Geary*: Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the first Millennium. Princeton: Princeton University Press, 1994; *Patrick Geary – Gerd Althoff – Johannes Fried*: Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography. Cambridge: Cambridge University Press, 2002; *Pierre Riché*: L'Europe de l'an mil. Saint-Léger-Vauban: Zodiaque, 2001.

⁴⁶ *Norman Cohn*: The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearing on Modern Totalitarian Movements. Oxford: Oxford University Press, 1970; *Aviezer Ravitsky*: Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism. Chicago: Chicago University Press, 1995; *David Cook*: Studies in Muslim Apocalyptic. Princeton: Darwin Press, 2002.